

ÁLVAREZ, Rosario / DUBERT GARCÍA, Francisco / SOUSA FERNÁNDEZ, Xulio (ed.) (2006): *Lingua e territorio*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega; Instituto da Lingua Galega, 527 p. (Colección Base. Serie Lingüística, 4)

Una nova publicació colectiva de la *Serie Lingüística*, editada conjuntament pel Consello da Cultura Galega i l'Instituto da Lingua Galega, veu la llum. Una nova remesa d'estudis entorn de l'àmbit gallec, que recull en aquesta ocasió intervencions presentades al Simposi *Lingua e territorio*, organitzat per l'ILG a Santiago entre el 4 de novembre i el 3 de desembre de 2004 amb l'ocasió del 30è aniversari de l'inici dels treballs de l'*Atlas Lingüística Galego*, l'*ALGa*. Justament l'any 2004 va aparèixer en aquesta mateixa revista (*ER*, p. 298-301) una ressenya meua sobre la publicació d'un simposi anterior, *Dialectologia e lèxico* (Santiago de Compostela, 2001), que coincideix amb aquest altre en aspectes essencials: els mateixos editors, el mateix tipus d'edició (també amb tapa dura) i un altre títol senzill i d'ampli abast temàtic, que ara aixopluga una quinzena de contribucions al voltant dels lligams entre llengua i territori. Contribucions de membres de l'ILG i d'altres investigadors. Tots ells, d'àmbits disciplinars diversos, i gairebé tots gallecs, que comparteixen mirada sobre la llengua i el territori d'aquest espai nord-occidental peninsular. Visions que van des dels temps més remots fins a l'actualitat i abraça disciplines com la genètica, l'arqueologia, la geografia humana, la cultura popular, l'onomàstica, la geolingüística i la dialectometria. Tot plegat, amb profusió de mapes que faciliten el seguiment de molts dels treballs. Alguns s'emmarquen en un context històric i territorial llatíromànic (*Gallaecia*). Només el primer no s'ocupa directament del gallec, sinó de la noció de frontera aplicada en particular als espais gal·loromànic i italo-romànic. Després de l'entranyable *Dedicatòria* al professor Constantino García,¹ que signa Antón Santamarina el 29 de juny de 2006 (p. 9-13); i després del *Limiar* de presentació sobre l'estructura de l'obra (p. 15-22), signat pels editors, ens transmet la seva noció de frontera un reconegut geolingüista sard.

Michel Contini, «Présent et passé: la notion de frontière dans une lecture interdisciplinaire de l'espace linguistique» (p. 23-54). «En tant qu'insulaire, j'ai une image claire de ce qu'on peut appeler une frontière qui, pour moi, se confond avec la mer [...] j'ai donc conscience d'une mer-frontière délimitant mon espace linguistique et culturel renforcée, sans doute, par l'insularité».² (p. 23-24) Des de la per-

1. Traspasat l'octubre de 2008.

2. Una altra visió del mar i de la frontera expressa la sàvia mirada de José Luis Sampedro (*Desde la frontera*, 1991): «El mar no era confín ni barrera sino la más ancha de las aperturas a la libertad»: [http://www.rae.es/rae/gestores/gespub000001.nsf/\(voAnexos\)/archF625D8D045148045C1257148004336C5/\\$FILE/sampedro.htm](http://www.rae.es/rae/gestores/gespub000001.nsf/(voAnexos)/archF625D8D045148045C1257148004336C5/$FILE/sampedro.htm).

cepció insular d'una frontera primera amb el continent, Contini recorre els dominis d'oil, occità i francoprovençal –la tradicional tripartició gal·loromànica–, així com l'àmbit italomànic, i també la seva Sardenya. Es refereix a possibles afinitats entre la distribució de les varietats romàniques d'aquests territoris i la base genètica de les poblacions corresponents. També fa esment de la noció de 'frontera percebuda', segons la de 'dialectologia perceptiva'. I conclou:

[...] la délimitation de domaines dialectaux par de véritables frontières, du moins à l'intérieur du domaine roman, est un exercice difficile [...] Dans la plupart des cas –sans nier le fait que des zones de rupture existent sans doute– on observe plutôt des gradients montrant des transitions d'un espace à un autre espace. (p. 44-45)

No hi ha dubte que el gallec forma part d'aquesta *Romania continua* que, dins la Península Ibèrica, només es pot considerar estrictament tal cap al nord, on els romanços «constitutius» hereten *in situ* el llatí d'Hispania.

Antonio Salas Ellacuria / Ángel Carracedo Álvarez, «Xenes, historia e lingua: estrutura xenética da poboación galega» (p. 55-65). Interessant contribució, que assenyala per exemple com l'ADN gallec revela que les primeres migracions neolítiques van ser més tardanes en aquesta que en altres parts de la Península. Tant Galícia com el nord de Portugal són possiblement, segons els autors (p. 63), les àrees millor estudiades a nivell mundial, el que (en el cas concret de Galícia) permet explicar els moviments diferencials entre poblacions masculines i femenines, «o matriarcado (ou matrilocalidade) na poboación galega» (p. 65). Tot i així, no és prou perquè aquesta mena d'estudis pugui ser decisiva a l'hora de reconstruir la història de Galícia i els seus patrons lingüístics, també en apreciació dels autors (*ibidem*).

Luis Xulio Carballo Arceo / Ramón Fábregas Valcarce, «Variacións rexionáis nas sociedades pre e protohistóricas galaicas» (p. 67-91). Ídols megalítics, ollereries, macs, pintures rupestres, vivendes, *torques* ('collars metàl·lics que usaven els celtes'), arracades, ganivets i punyals. Testimonis de la cultura material pre- o protogalaica que, tot i les divergències regionals assenyalades a l'article, presenten una essencial comunitat en el territori ancestral dels galais/gallecs.

Carlos Balañas Pérez, «Terra, tempo e xente: as orixes altomedievais da comarcalización de Galicia» (p. 93-101). Tres són els nivells de denominació d'una jerarquització bàsica de l'espai humanitzat a la Galícia altomedieval, entre els anys 700 i 1100: físic, econòmic i sociopolític. Els primers territoris medievals, encara innominats, es reflecteixen a les fonts escrites amb delimitacions referides a elements naturals del seu entorn. Inicialment vinculats a geotopònims del tipus de *territorium* o *terra*, i més endavant a d'altres de més precisos (*comitatus*, *commissus*, *mandatione*). Els autors inventarien una llista de vuitanta comarques que integraven la Galícia nuclear (el Bierzo inclòs): territoris amb denominació hidrotponímica o bé oronímica, d'origen preromà, romà o altomedieval. Entre els segles IX i XI qualla ja la primera i decisiva comarcalització de Galícia, si fa o no fa encara operativa en l'actualitat.

Pegerto Saavedra, «Algunhas diversidades internas na Galicia dos séculos XVI-XIX: o hábitat, o sistema agrario e a herdanza» (p. 103-129). La fragmentació de l'espai en parròquies, arxiprestats, jurisdiccions, *coutos* ('vedats') i partits, ben característica de Galícia, afavoria l'abundancia de diversitats de tipus local i comarcal. La diferent organització agrària determinava conreus i usos alimentaris diversos. L'article posa de relleu aquests i altres aspectes, com la importància dels *montes comunais*, les estructures familiars i l'heretatge. Per exemple, a terres de Lugo «o primoxénito adoitava recibir a mellora de terzo e de quinto, coa finalidade de que o patrimonio familiar non se dividise», el que recorda la figura tradicional de l'hereu català.

Xosé Ramón Mariño Ferro, «Variacións locais na cultura popular» (p. 131-156). Variacions que l'autor enquadra en límits geogràfics i històrics (p. 131-135). A continuació recorre la geografia de l'*horreo* gallec, amb la seva diversitat areal i el seu lèxic específic. A més, com l'article anterior, aborda el sistema d'heretatge (*a mellora patrilineal*, *a mellora matrilineal*, *as partillas igualitarias*); i, encara dins l'àmbit familiar, la residència matrimonial. Conclou (*A identidade múltiple*) amb la idea d'una

multiplicitat identitària també aplicable a la gent gallega, i a cada gallec en particular: «No caso galego a xente identifícase coa casa, a aldea, a parroquia e Galicia» (p. 156).

Xosé Manuel Souto, «Xeografía do eixo atlántico e cultura territorial» (p. 157-173). Els alcaldes de les principals ciutats de Galícia i el nord de Portugal van constituir el 1992 un Pacte Intermunicipal de l'Eix Atlàntic, amb tretze ciutats implicades (divuit ja el 1997), en significativa coincidència amb el territori de la vella *Gallaecia*. Una euroregió de mig centenar de quilòmetres quadrats (una desena part de la Península Ibèrica) amb més de sis milions d'habitants en aquesta primera dècada de mil·lenni. Des de la Corunya i Porto, a la zona més poblada (del litoral ponentí, fins a Bragança, l'àrea més despoblada i oriental (en la ratlla de Trás-os-Montes amb Zamora): una manifestació hodierna del vell *continuum* constituït per gallegoportuguès o «(portu)gallec».

Augusto Pérez Alberti, «Variables xeogràfiques e variacions lingüístiques» (p. 175-189). Els contrastos geomorfològics, climàtics, etnogràfics, sociològics o econòmics del món gallec, es tradueixen en una diversitat de riquesa lexical: *beiramar, ribeira, ría, pedreira, lama, freixa, néboa, brétema, saraiba, orballo; piorno, toxo, quiroga...* Paraules arrelades al territori i al seu entorn.

Juan J. Moralejo, «Documentación prelatina en Gallaecia» (p. 191-234). Llarg article amb profusa documentació procedent de la «prehistòria llatineromànica» de *Gallaecia* en el seu context peninsular (àrees tartèsica, ibèrica, indoeuropea). En el sempre delicat àmbit de la indoeuropeització i celtització del territori, atén a la vaga i a voltes confusionària etiqueta de *celta* (sota l'epígraf *É celta quen fala unha lingua celta*, p. 211): «Recórdese o absurdo ou a inconsistència que hai en parlar de gramàtica protestante, ou de ceràmica indoeuropea, ou de raza flexiva... mentres que *english, hispano, lusofonia, francofonía...* son etiquetas lingüístiques clares e operatives, inda que cubran unha diversidade racial, ètnica, cultural... moi grande» (*ibidem*). I aborda encara diverses qüestions d'innegable interès (*Indoeuropeo e substrato indoeuropeo. Hidronímia paleoeuropea. 'Orixes' [sic] indoeuropeas de Gallaecia. Celta, celtibérico, galaico-lusitano*, etc.), que malauradament solen quedar lluny de l'atenció del romanista.

Ana I. Boullón Agrelo, «Antroponímia e territorio: sobre a difusión dos apelidos en Galicia» (p. 235-255). Cognoms i territori. Aquest altre article indaga magistralment en la motivació original i el focus d'irradió d'uns quants cognoms que representen tipologies diverses: detopònims amb origen en un punt localitzat (*Boullón, Xove*), cognoms amb un origen lexical marcat per la interdicció (*Cochón*); cognoms poligenètics que tenen el seu origen en un topònim (*Eiris/Eiriz*), en un terme del lèxic comú (*Louzaio, Louzán*) o en un patronímic (*Martís, Martins*), o les formes castellanitzades corresponents (*Lozano, Martínez*). Alguns d'aquests presenten marques diatòpiques: fonètiques, com ara el *seseo* implorsiu (*Eiris / Eiriz*); o morfològiques (*Louzaio / Louzán; Martís / Martins*). A partir de dades del cens de l'any 2002, i amb materials procedents de la Secció d'Onomàstica de l'ILG, l'autora demostra el caràcter interdisciplinari dels estudis onomàstics i la seva utilitat en l'estudi de la llengua i el territori.

Xosé Afonso Álvarez Pérez / Xacinta Varela Martínez / Antón Santamarina (coordinador), «Permanencia de léxico antigo no galego actual: o caso de *quiroga*» (p. 257-307). Els autors van sospesar dedicar-se a un tipus lexical del món de la botànica, *qu(e)iroga* 'bruc', i a un altre de la geologia, *lastra*. Però, vista la productivitat del primer en l'àmbit gallec, es van limitar a *quiroga* o *queiroga*, forma d'àrea clarament gallega, que només té congèneres cap a Astúries, Lleó i Portugal. La transcripció dels epígrafs d'aquest llarg article donarà una idea de la seva densitat: 1. *Delimitación da familia de queiroga na botánica*. 2. *A distribución xeográfica no galego moderno*. 3. *Territorios adxacentes: Asturias, León e Portugal*. 4. *Primeiras documentacions escritas (referidas á onomástica)*. 5. *A presenza na Lexicografía galega e nos dominios lindeiros (apelativos)*. 6. *A presenza na toponímia*. 7. *Apelidos*. 8. *Delimitación da familia de Queiroga: voces problemáticas*. 9. *Hipóteses etimolóxicas*. 10. *Crítica das hipóteses etimolóxicas: ¿unha proposta alternativa?* 10.3. *A modo de conclusión: després de cinquanta pàgines, els autors apunten amb cautela cap a la «famosa raíz *kar 'pedra, duro', á que Krüger (1956: 163) lle dedicou todo un libro³» (no que, por certo, só cita *queiroga* unha vez, en nota, a raíz do traballo de*

3. Krüger, F. (1956): *Problemas etimológicos. Las raíces car-, carr- y corr- en los dialectos peninsulares*. Madrid: CSIC (p. 510 de la *Bibliografía*).

Hubschmid 1953).^[4] É certo que lle acae ben a unha planta que non ten reparos a nacer entre as pedras, pero iso non garante nada. Visto o enorme descoñecemento que existe das linguas primitivas da nosa zona e a dificultade de etimoloxizar nun período tan temperá, non é tema sobre o que poidamos botar luz agora» (p. 307).

Kristal Veiga Novoa / María Vilasó Martínez / Manuel González González (coordinador), «Dialectoloxía e xeografía humana» (p. 309-355). Si deixem de banda la sorprenent repetición d'alguns parágrafos i períodos senceros entre les páxines 310 i 324, l'article resulta valuos per tal com pretén explicar la variación diatópica des d'un prisma metodològic renovat que té en compte el factor humà (demografia, migracions, activitat econòmica). Així, l'intercanvi cultural entre Catalunya i Galícia entre els segles XV i XIX determina la introducció de catalanisms com *xávega*, 'art de pesca' (< cat. *xàvega*). Per altra banda, la influència de l'orde del Císter porta mots transpirinencs, gallicismes com *doela/duela* 'tonell' (< fr. *douelle*).

Irene Bravo Pérez / Mª Luisa Vázquez Freire / Francisco Fernández Rei (coordinador), «A configuración do espazo a través do léxico: *fragas, freitas e lameiros*» (p. 357-385). La morfología del terreny haurà influït en la variación semàntica d'aquests tres tipus lexicals. En el cas de *fraga*, l'accepció original feia referència a un lloc rocallós, i es conserva en la zona més muntanyosa del territori, mentre que a la resta de l'hàbitat gallec s'ha acomodado al sentit de 'bosc'. En el cas de *freita* (< lat. FRACTA) apareixen dues àrees lèxiques ben clares: una, al bloc oriental, amb les accepcions 'esllavissada de terra' o 'terreny agrest'; una altra de més petita, cap l'extrem occidental (Fisterra), amb el significat de 'canal'. En el cas de *lameiro* o la variant femenina *lameira*, el significat més recent de 'lloc amb herba' que es dona en alguns indrets deriva de la significació originària de 'lloc amb fang' (*lama* 'fang' < llat. LAMA).

Francisco Fernández Rei, «No mar todo se move: áreas léxicas na nomenclatura da fauna marítima da Gallaecia» (p. 387-460). Es tracta de l'article més llarg, que comprén vint-i-sis pàgines amb altres tants mapes del litoral de *Gallaecia* (p. 433-458) i un annex de dues planes amb la llista dels seixanta-nou punts costaners en què es basa l'estudi. Més de mil quilòmetres de costa, entre l'Astúries occidental de parla gallega (Ortigueira), la sinuosa costa de Galícia i la seva continuació pel nord de Portugal fins a la localitat de Matosinhos: la *Gallaecia* de Fernández Rei, filòleg que coneix i estima la terra i el mar gallecs, i arreplega ací una mostra de lèxic de la fauna marítima tot basant-se en fonts com l'*ALGa* i altres atles lingüístics. De l'abundós material relatiu a la fauna marina, assenyalo com a mostra les primeres formes recollides, designadores del 'llamàntol' (*lumbrigante*), el 'cranc' (*cangrexo*) i la 'sípia' (*xiba*). Fernández Rei posa èmfasi en la idea que en el mar tot es mou: nous peixos, nous termes. Sigui per la castellanització que propicia la venda o el consum als restaurants (*lubina*, en lloc dels genuïns *robaliza* o *robalo*; *rape*, catalanisme del castellà i castellanisme del gallec, en lloc dels patrimonials *rabada* o *peixe sapo*); sigui pel canvi climàtic, que afavoreix l'adveniment d'espècies com l'exòtic peix caribeny anomenat *merlín*. En altres ocasions, són els mitjans de comunicació els responsables de la propagació d'un ictiònim, com en el cas del gallicisme *fletán*, que el conflicte pesquer amb el Canadà va posar de moda, en lloc dels autòctons *palmeta* o *halabote*. Un món en total transformació ha vist arribar a les costes i a la mar gallegues gent d'altres parts del món, i per primer cop en la història l'àmbit dels mariners i pescadors deixa de ser exclusivament monolingüe en gallec. Urgeix, doncs, recollir el lèxic ancestral de la cultura marinera, segons Fernández Rei; i *penetrar* ('crivellar') mots, com fan les mariscadores amb les cloïsses, per tal de servir aquest tresor lexical en els diccionaris gallecs moderns.

Rosario Álvarez / Francisco Dubert García / Xulio Sousa Fernández, «Aplicación da análise dialectométrica aos datos do *Atlas Lingüístico Galego*» (p. 461-493). Clouen aquesta obra colectiva els seus editors. Parteixen del tractament dialectomètric dissenyat per Hans Goebel per al programa *Visual-Dialectometry* i aplicat per aquest romanista austríac a les dades procedents d'atles lingüístics com l'*ALF* o l'*AIS*. Sobre una base de 3353 variables i un qüestionari de 2711 preguntes, sobre una xarxa de

4. Que, per cert, la *Bibliografía* final no recull. No trobo la referència que li correspondria per ordre alfabètic a la p. 509.

167 punts d'enquesta de l'ALGa, els autors de l'article se serveixen de 321 preguntes, tant del material editat com de l'inèdit: 100 de tipus fonètic (foneticohistòric); 121 de morfologia, nominal i verbal; 100 de lèxic; la llista corresponent integra l'annex de les p. 490-493. En funció dels criteris pertinents (similitudat màxima, coeficient de simetria) s'analitzen els resultats per nivells (fonètica, morfologia nominal i verbal, lèxic), amb els imprescindibles mapes i gràfics de referència. Així, al lèxic es fa visible una major heterogeneïtat (p. 483). I en conjunt, en paraules dels autors: «As coincidencias entre o reparto que resulta da análise de conglomerados e a distribución dialectal realizada por Fernández Rei (1990)^[5] resultan evidentes. Como conclusións fundamentais [...] tiramos que as agrupacións dialectais básicas se dan en faixas que van de norte a sur e que distinguen tres áreas: occidental, central e oriental. A análise de conglomerados permítenos ademáis apreciar que as variedades da área occidental son as que mostran maiores coincidencias entre si e as que máis se afastan das variedades faladas no resto do territorio» (p. 488). Els autors/editors defensen la innegable utilitat de la dialectometria, complement que mesura i fa visibles aspectes que els mètodes tradicionals no ens permeten observar (p. 489).

La *Bibliografía* final (p. 495-527) recull les referències escampades al llarg dels quinze articles. És aquí on la tasca de coordinar els aparells bibliogràfics individuals per fer-los un tot comú revela tota la seva complexitat. És l'ocasió perquè el ressenyador faci notar algunes esclatxes formals que ha detectat en la consulta (a més de les ja indicades en les notes 4 i 5):

Llegim ara la nota 1 de la p. 262: «Pódese consultar na bibliografía final deste traballo a referencia completa destes libros, aquí citados en nota abreviada». Es tracta de vuit guies botàniques, que no recull cap bibliografia específica d'aquest article, sinó la general del llibre; però només sis de les vuit: no hi apareixen FI [*Flora Ibérica*] ni IN [*Incafo*]. Ja dins la *Bibliografía* final faig notar el següent: Alinei (2001) [en dues referències diferents de les p. 495-496; que haurien de ser 2001a i 2001b]; C. Hermida Guliás [per *Guliás*: p. 500]; CDMaia = Maia, C. de Azevedo (1986): *História do galego-português* [sic, en lloc de *português*] Coimbra: Instituto Nacional de Investigação Científica (p. 501); i, en canvi, a la p. 512, la mateixa obra (*História do galego-português*) però amb la indicació editorial de «Lisboa: INIC» [ja estava bé Coimbra]; Corominas, J. (1989-1997): *Onomasticon Cataloniae*... [p. 502; en aquesta obra en concret, és *Coromines* el que figura com a cognom de l'autor]. El mateix autor, ara sí *Corominas*, juntament amb J. A. Pascual, del DCECH [p. 502]; sigles que apareixen en alguna ocasió al llibre (p. 298), però que no es consignen en aquesta *Bibliografía* final. *Lörinczi, M (2001)* ha de portar dos accents gràfics en lloc de la dièresi (p. 512; també en la citació de la nota 1 de la p. 23). «Moll Casanovas, F. de B. (1988): *Diccionari català-valencià-balear*» [p. 514] ha d'acompanyar l'altre autor (i promotor) del gran DCVB, Antoni M. Alcover; i les dates d'edició són 1930-1962. La *Historia da lingua portuguesa* de Serafim da Silva Neto (p. 515) haurà de ser *História da língua portuguesa* (manquen dos accents gràfics). «RAE (1726) = Real Academia Española: Diccionario de autoridades [*Autoridades*]» [p. 517; les dates d'edició van del 1726 al 1739]. L'*ALEG* de J. Séguy (p. 522) no es recull en aquesta bibliografia per les sigles de l'atles, sinó pel cognom de l'autor; a diferència dels *ALE*, *ALGa* (p. 495) i *ALiR* (p. 496). Potser se'm jutjarà puntós si faig notar a més que, a la referència de Ríos Panisse (1977) [p. 518], hi manca el punt final (de la referència i de la pàgina corresponent).

Punts millorables, detalls formals. «Nuvolets en un cel resplendent» (com algú escrigué) que en la pràctica no fan ombra a una obra lluminosa. Una nova demostració de la maduresa assolida per la lingüística gallega, de la impagable feina duta a terme pel Consello da Cultura Galega i l'Instituto da Lingua Galega.

José Enrique GARGALLO GIL
Universidade de Barcelona

5. No es troba la referència dins la *Bibliografía*. Es tracta, sens dubte, de la *Dialectoloxía da lingua galega* de Francisco Fernández Rei (Edicions Xerais de Galicia).